
Bijgevoegd treft u naast het gebedsboekje een aantal folders aan die min of meer in verband staan met activiteiten en uitgaven rond de NBV. Het één en ander wordt toegelicht in de rubriek *Kort Nieuws*. In deze rubriek leest u onder meer een overzicht van activiteiten in het kader van de NBV. Ook wordt kort aandacht gegeven aan nieuwe vertalingen in streektaalen.

Achtergronden van de noten in De Nieuwe Bijbelvertaling

Van vertaalprincipe tot noot: 640 noten in de NBV

Peter Booij

Wordt een mens pas aan zijn einde gekend of wordt een mens aan zijn kinderen gekend? De handschriften van het boek Jezus Sirach geven verschillende lezingen van deze passage. In De Nieuwe Bijbelvertaling staan tekstvarianten vermeld in voetnoten, evenals alternatieve vertalingen, woordspelingen, eigennamen en toelichtingen op elementen in de tekst die anders echt niet te begrijpen zijn.

Zeshonderdveertig voetnoten¹ telt *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) - zijn dat er eigenlijk veel? Om maar meteen een voorlopig antwoord op deze vraag te geven: dat zijn er, zeker in vergelijking met andere moderne bijbelvertalingen, erg weinig: minder dan één noot per drie pagina's. Volgens sommigen hadden het er veel meer moeten zijn. De 'moderne' lezer, zo redeneerden zij, heeft immers niet zo veel achtergrondkennis over de bijbel en wél behoefte aan informatie op dat gebied. Anderen hadden het liever helemaal zonder voetnoten gedaan, want naar hun overtuiging moet een vertaling op zichzelf kunnen staan en is een voetnoot een teken dat de vertaling nog niet in orde is. Het uiteindelijk door de begeleidingscommissie van de NBV vastgestelde beleid, kwam dan ook niet zonder slag of stoot tot stand. Het aantal voetnoten is beperkt, en de erin geboden informatie zeer beknopt.

Het notenbeleid

Wat voor noten zou je in een moderne, interconfessionele vertaling kunnen opnemen? Daarvoor bestaan richtlijnen van de United Bible Societies (UBS), opgesteld in overleg met het Vaticaan: de *Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible* (herziene editie Rome 1987). Deze richtlijnen geven de aanbeveling noten op te nemen over alternatieve tekstlezingen, alternatieve vertalingen, de uitleg van eigennamen als die van wezenlijk belang is voor het begrijpen van de

tekst, onvertaaltbare woordspelingen, historische achtergrond en culturele verschillen. De vertaalprincipes die in 1993 voor de NBV zijn vastgesteld, volgden in wezen deze categorieën, maar voegden er nog noten met dwarsverwijzingen aan toe. In de loop van het project is besloten informatie over historische achtergrond, culturele verschillen en naar elkaar verwijzende bijbelteksten niet te geven in noten, maar in aparte lijsten. Zo zijn er drie categorieën overgebleven: noten over alternatieve tekstlezingen (tekstkritische noten), noten met alternatieve vertalingen en noten over woordspelingen en eigennamen. Aanvankelijk werden er ook nog noten gebruikt waarin vermeld werd dat ‘de betekenis van het Hebreeuws onzeker was’. De criteria hiervoor waren echter zo onduidelijk dat de begeleidingscommissie besloten heeft deze categorie te laten vervallen, tenzij in de noot ook een goede alternatieve vertaling kon worden geleverd.

Hoewel tekstkritische noten niet voor alle lezers duidelijk zijn, was iedereen het snel eens over de noodzaak ervan. Er moesten noten komen over de gevolgde brontekst, zeker in gevallen waarin van de bestaande edities werd afgeweken of waarin er belangrijke alternatieve tekstoverleveringen bestonden. Ze zijn trouwens ook voor minder ingevoerde lezers interessant. De finesses zullen niet altijd duidelijk zijn, maar vaak vormen ze de verklaring voor verschillen met oudere vertalingen. Op wat voor gevallen heeft dit soort noten betrekking? En hoe zien ze er in de praktijk uit?

Tekstkritische noten

Tekstkritische noten worden opgenomen zodra de vertaling gebaseerd is op een brontekst die afwijkt van de gebruikte tekstedities. Voor de boeken uit de joodse canon van het Oude Testament (OT) is dat de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS), een weergave van de *Codex Leningradensis*, het uit 1008 stammende oudste volledige handschrift, in de vijfde verbeterde editie uit 1997. Voor de deuterocanonieke boeken (DC), afkomstig uit de oudste Griekse vertaling van het Oude Testament, is dat de Göttinger uitgave van de Septuaginta, verschillende delen uitgegeven na 1931. En voor het Nieuwe Testament (NT) het *Novum Testamentum Graece*, de 27^e, herziene editie uit 2001 van de uitgave van Nestle en Aland.

In sommige noten worden belangrijke varianten uit andere handschriften gesignaleerd. Dit komt vooral voor in de noten bij de deuterocanonieke boeken en het Nieuwe Testament.

Ik geef enkele voorbeelden uit achtereenvolgens OT, DC en NT.

OT / ‘Laten we het veld in gaan’

Een interessante noot is die bij Genesis 4:8: ‘Kaïn zei tegen zijn broer Abel: “Laten we het veld in gaan.” Toen ze daar waren ...’. De woorden ‘Laten we het veld in gaan’ staan niet in de hoofdttekst van de BHS, die we voor het gemak aanduiden als de Masoretische tekst, afgekort MT. Er ontbreekt duidelijk een schakeltje in het verhaal: op de Hebreeuwse woorden voor ‘hij zei tegen zijn broer Abel’ volgt onmiddellijk ‘toen ze in het veld waren’. Dat geeft aanleiding om te denken dat er een paar woorden zijn weggevallen. Op grond van de oudste vertalingen (in dit geval Septuaginta, Pesjitta, Targom Jonatan en Vulgata) mag je vermoeden dat hier iets heeft gestaan als *nelecha ha-sadè* ‘Laten we het veld in gaan’. Die woorden zijn ook te vinden in de Samaritaanse versie van de Pentateuch. De vertalers hebben, met veel andere moderne vertalingen, besloten ze in de vertaling op te nemen², al blijft het onzeker of ze de oorspronkelijke tekstversie weergeven. Dat levert de volgende noot op: ‘*Kaïn zei tegen zijn broer Abel: “Laten we het veld in gaan.”*’ - Volgens de oudste vertalingen. MT: ‘Kaïn zei tegen zijn broer Abel.’

De tekstkritische noten in het OT zijn steeds volgens dit patroon opgebouwd. Als er wordt afgeweken van de MT, dan wordt die beslissing altijd in beknopte vorm in een noot verantwoord. Meestal wordt verwezen naar één of meer oude vertalingen. Zijn dat er meer dan twee, dan kan er in de noot sprake zijn van ‘de oudste vertalingen’. Soms ook wordt verwezen naar andere Hebreeuwse handschriften, zoals die bijvoorbeeld gevonden zijn in Qumran (vaak aangeduid als de ‘Dode-Zeerollen’). Soms is geen van deze mogelijkheden van toepassing en wordt een veel aanvaarde ‘conjectuur’ gevolgd, dat wil zeggen een door de geleerden voorgestelde tekstwijziging. Dat gebeurt als er geen verantwoord vertaling te geven valt van de MT, bijvoorbeeld in Ezechiël 27:19: ‘*en met kruiken wijn uit Izalla* - Voorgestelde lezing. MT (betekenis van het Hebreeuws onzeker): “en Dan en Jawan uit Uzzal”.’

In de genoemde gevallen worden meestal de aanbevelingen gevolgd van het Hebrew Old Testament Text Project van de United Bible Societies.³

DC / Einde of kinderen

Bij de DC gelden dezelfde uitgangspunten. Als ‘brontekst’ wordt hier de gebruikte teksteditie beschouwd (een compilatie van verschillende handschriften), afwijkingen daarvan worden in noten gesignaleerd. Per boek verschilt de situatie. Soms bestaan er verschillende tekstversies; dit wordt in een noot toegelicht en de andere noten verwijzen vervolgens hiernaar. Zo is er van Jezus Sirach een korte en een lange versie (de

toevoegingen van de lange tekst ten opzichte van de korte zijn in de vertaling cursief weergegeven). Bovendien is de Griekse tekst van dit boek vertaald vanuit het Hebreeuws, en van die Hebreeuwse tekst zijn fragmenten bekend. Ook hiernaar wordt soms in de noten verwezen. Zo luidt de noot bij Jezus Sirach 11:28:

‘een mens wordt pas aan zijn einde gekend - Volgens sommige Griekse handschriften en één Hebreeuws handschrift. Brontekst: “een mens wordt aan zijn kinderen gekend”.’

Hier wordt dus een variant gevolgd, in afwijking van de teksteditie. Deze variant heeft te maken met de twee mogelijke vertalingen van het Hebreeuwse woord *achariet*: ‘einde’ en ‘nageslacht’. Soms is er geen variant in de handschriften te vinden, maar zijn er toch goede redenen om de tekst aan te passen. Ook dat wordt dan in noten verantwoord. Zie bijvoorbeeld bij 1 Makkabeeën 9:2:

‘Galilea - Voorgestelde lezing. Brontekst: “Galgala”.’

Ook in de *Willibrordvertaling* en de *Groot Nieuws Bijbel* is hier voor ‘Galilea’ gekozen.

NT / In de mensen een welbehagen

In het Nieuwe Testament ligt het nog wat ingewikkelder. Net als bij de deuterocanonieke boeken is de wetenschappelijke, kritische editie gebaseerd op vele handschriften en worden bij de vertaling afwijkingen van de editie in noten aangegeven. Maar deze editie wijkt op nogal wat plaatsen af van de *textus receptus*, dat wil zeggen de traditionele, door Erasmus uitgegeven Griekse tekst van het Nieuwe Testament. Omdat sinds de Reformatie de gangbare vertalingen lange tijd hierop waren gebaseerd, worden de belangrijkste verschillen in noten aangegeven, door middel van de neutrale formulering ‘Andere handschriften lezen ...’. Soms gaat het om heel bekende bijbelpassages. Een voorbeeld is de engelenzang in Lucas 2:14: ‘Eer aan God in de hoogste hemel/ en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft.’ In de noot bij dit vers staat:

‘en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft - Andere handschriften lezen: “en vrede op aarde; hij vindt vreugde in de mensen”.’

In het Grieks is dat het verschil van één letter: *eudokias* in plaats van *eudokia*. ‘Hij vindt vreugde in de mensen’ is een weergave van het Griekse *en anthrôpois eudokia*, in de *Statenvertaling*: ‘in de mensen een welbehagen’.⁴

Maar vaak gaat het om verschillen van meer dan één letter. Zo is de lofprijzing waarmee het Onze Vader in de protestantse traditie altijd wordt afgesloten, niet meer in de hoofdtekst van Matteüs 6:13 te vinden maar alleen in een noot (‘Want aan u behoort het koningschap, de macht

en de majesteit tot in eeuwigheid. Amen’). Deze woorden ontbreken in de oudste en belangrijkste handschriften.

Het kan ook om hele verzen gaan, of in enkele gevallen om een hele passage. Dat is het geval bij het slot van het evangelie volgens Marcus (16:9-20) en bij het verhaal over Jezus en de overspelige vrouw (Johannes 7:53-8:11). Beide ontbreken in vele belangrijke handschriften, en ze staan in de tekstedities tussen dubbele tekststaken. Mede omdat ze zo bekend zijn, staan ze in de NBV wel in de hoofdtekst; in noten wordt het ontbreken ervan ‘in andere handschriften’ gesignaleerd.

De meeste tekstkritische noten in het NT hebben op dit soort gevallen betrekking.

Ook mogelijk is de vertaling ...

Maar lang niet alle noten gaan over tekstkritische beslissingen. Een tweede categorie is die van de noten met alternatieve vertalingen. In gevallen waarin de tekst evengoed iets heel anders kan betekenen (soms zelfs het tegengestelde) of waarin er een heel belangrijke, maar van de huidige vertaling afwijkende vertaaltraditie bestaat, wordt het alternatief in een noot opgenomen. Dit kan bij lezers natuurlijk de vraag oproepen waarom er dan niet voor dat alternatief gekozen is. Een voetnoot is niet de plaats om op zo’n vraag in te gaan. Het antwoord vraagt veel ruimte en kan ingewikkeld zijn, maar in het algemeen mag de lezer aannemen dat de vertaling in de hoofdtekst door vele deskundigen beter wordt gevonden dan die in de noot, en op zijn minst even goed.

De eerste voorbeelden zijn al meteen te vinden in de eerste verzen van Genesis. Daar is de grammaticale constructie niet duidelijk: de woorden ‘In het begin’ kunnen zowel betrekking hebben op het scheppen van God als op zijn eerste spreken in vers 3. En in vers 2 kunnen de Hebreeuwse woorden *roeach elohiem merachêfêt* op verschillende manieren vertaald worden.

Het slot van dit vers luidt: ‘... maar *Gods geest zweefde* over het water’ (curs. PB). De noot zegt:

‘Gods geest zweefde over het water - Gods geest, of: “Gods adem”. Ook mogelijk is de vertaling: “een hevige wind joeg het water op”.’

Het woord *roeach* kan namelijk niet alleen geest, maar ook adem of wind betekenen, en juist in deze tekst valt heel moeilijk te kiezen. Maar de betekenis is wel radicaal anders.

Het opnemen van alternatieve vertalingen blijft tot dit soort gevallen beperkt, want in feite is er bijna altijd wel een andere vertaling mogelijk. Alleen als het betekenisverschil heel groot is, wordt een noot gegeven.

Daarbij speelt soms ook de vertaaltraditie een rol, getuige het voorbeeld van Genesis 12:3 (vgl. ook Jeremia 4:2 en de noot daarbij). De vertaling in de hoofdttekst van dit vers luidt: ‘Alle volken op aarde zullen wensen/gezegend te worden als jij.’ Het gaat hier om de grammaticale interpretatie van de zin (vgl. hiervoor ook Genesis 18:18; 22:18; 26:4; 28:14). Die werd in de oude Griekse vertaling, de Septuaginta, passief opgevat, en zo wordt hij ook geciteerd in het NT (Handelingen 3:15; Galaten 3:8). Deze ook mogelijke, maar volgens velen minder waarschijnlijke weergave wordt in de noot vermeld:

‘Alle volken op aarde zullen wensen gezegend te worden als jij - Ook mogelijk is de vertaling: “Door jou zullen alle volken op aarde gezegend worden”.’

Een van de vele interessante voorbeelden uit het NT is te vinden in 1 Tessalonicenzen 4:4, waar de noot luidt:

‘dat ieder van u zijn lichaam heiligt en in eerbaarheid weet te beheersen - Ook mogelijk is de vertaling: “dat ieder van u heilig en eerbaar met zijn vrouw leeft”.’

Het gaat hier om de weergave van het meerduidige Griekse woord *skenos*, in de *NBG-vertaling 1951* nog weergegeven als ‘vat’: ‘dat ieder uwer in heiliging en eerbaarheid zijn vat wete te verwerven’.

Woordspelingen en naamsvertalingen

Woordspelingen vormen voor vertalers een bijzonder en vaak onoplosbaar probleem, omdat in de brontekst woorden met een verschillende betekenis wel dezelfde klank kunnen hebben, maar dat in de vertaling in het algemeen niet het geval zal zijn.⁵ Het (ongepubliceerde) handboek met vertaalrichtlijnen voor de NBV zegt hierover:

‘Woordspel is vrijwel altijd een *tekst*kenmerk en dient waar mogelijk in de vertaling te worden weergegeven. Dat kan door middel van vervanging (substitutie) of door te spelen met een ander woord in de tekst (compensatie). Lukt een woordspeling niet, dan kan worden geëxpliciteerd of wordt een noot geplaatst [...]

Wanneer in de brontekst een woordspel voorkomt in beeldend taalgebruik, heeft de vertaler de vrijheid het beeld te vervangen door een beeld waarmee ook in het Nederlands woordspel mogelijk is. Hij heeft dan wel de plicht te zorgen dat de mededeling zinvol blijft.’

In de praktijk is er nogal eens voor een noot gekozen, zeker waar ook met de veronderstelde betekenis van een naam wordt gespeeld en de tekst

zonder noot onbegrijpelijk is. Drie voorbeelden, twee uit het Oude en één uit het Nieuwe Testament:

(Genesis 2:23) ‘een die zal heten: *vrouw*,/ een uit een man *gebouwd* - In het Hebreeuws is er een woordspel tussen ‘iesja, “vrouw”, en ‘iesj, “man”.’⁶

(Genesis 5:29) ‘*Noach* [...] *troost geven* - In het Hebreeuws is er een woordspel tussen de naam Noach en het werkwoord *nicham*, “troost geven”.’

(Matteüs 16:18) ‘*jij bent Petrus, de rots waarop ik mijn kerk zal bouwen* - In het Grieks is er een woordspel tussen het woord *petra*, “steen” of “rotsblok”, en de naam Petrus.’

Naamsvertalingen dragen vaak bij aan het begrip van de tekst. Eerder in het project namen de vertalers ze soms in de vertaling op, maar later voelde men dit als bezwaarlijk, omdat in de brontekst de naam zelf níet wordt uitgelegd en er alleen met de betekenis ervan wordt gespeeld. Dit is vooral in het Oude Testament op allerlei plaatsen het geval. Naamsvertalingen zijn daar in noten opgenomen, bijvoorbeeld in Genesis 17:19 (‘Isaak kan worden vertaald als “hij lacht”’), Rechters 8:31 (‘Abimelech kan worden vertaald als “mijn vader is koning”’) en Ruth 1:20 (‘Noömi kan worden vertaald als “de gelukkige”’; ‘Mara kan worden vertaald als “de bittere”’). Er zijn vele andere voorbeelden te geven.

Andere noten

Naast noten in de genoemde categorieën zijn er in zeer uitzonderlijke gevallen nog noten opgenomen die extra, onontbeerlijke informatie over de tekst verschaffen.

In het Oude Testament is dat bijvoorbeeld de noot bij Exodus 3:14-15 over de mogelijke betekenis van de Godsnaam *JHWH*. De tekst luidt daar: ‘Toen antwoordde God hem: “Ik ben die er zijn zal. Zeg daarom tegen de Israëlieten: ‘IK ZAL ER ZIJN heeft mij naar u toe gestuurd.’” Ook zei hij tegen Mozes: “Zeg tegen hen: ‘De HEER heeft mij gestuurd.’” Om de overgang van ‘IK ZAL ER ZIJN’ naar ‘de HEER’ te verklaren, is bij deze woorden de volgende noot toegevoegd:

‘De naam HEER is een weergave van de godsnaam *JHWH*, die hier opgevat wordt als een vorm van het werkwoord *haja*, “zijn” (“Hij zal er zijn”).’

Achter deze noot gaat in feite de hele discussie over de weergave van het tetragram schuil.⁷

Bij Hosea 5:3 is een noot opgenomen over de betekenis van de naam Efraïm. Als de lezer niet begrijpt dat ‘Efraïm’ een aanduiding is voor het ‘tienstammenrijk Israël’ is de tekst van dit bijbelboek heel moeilijk te

volgen. Bij 1 Makkabeeën 1:10 en 2 Makkabeeën 1:7 zijn noten opgenomen over de bijzondere jaartelling die in deze boeken wordt gehanteerd.

Op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament staat een verwijzing naar een belangrijke noot bij Matteüs 2:4, die het gebruik van het woord ‘messias’ toelicht:

‘*messias* - Grieks: *ho christos*. Deze titel ging al in een vroeg stadium deel uitmaken van Jezus’ naam: “de christus” werd “Jezus Christus”. Soms is het moeilijk te bepalen of de titel (“de christus”) of de naam (“Christus”) bedoeld is. Bij het vertalen van de titel is gekozen voor “(de) messias” omdat hierin het duidelijkst naar voren komt dat de titel geworteld is in Joodse verwachtingen van een persoon die van God de volmacht heeft ontvangen om een centrale rol te spelen in de eindtijd.’

Een aparte, oorspronkelijk niet voorziene categorie noten informeert de lezer over afwijkingen van de traditionele versnummering, zoals die bijvoorbeeld te vinden is in de *NBG-vertaling 1951* en in allerlei commentaren. In de NBV wordt de nummering van de wetenschappelijke edities gevolgd. Waar die afwijkt, vind je noten als die bij Genesis 32:1-33: ‘In sommige vertalingen zijn deze verzen genummerd als 31:55-32:32.’ Dat vergemakkelijkt het naslaan van verwijzingen in oudere teksten.

Tot slot

In het bovenstaande is een beeld geschetst van het soort noten dat in de verschillende edities van de NBV-tekst kan worden aangetroffen. Noten over afwijkende versnummering dienen het gebruikersgemak. De overige noten hebben te maken met een van de centrale doelstellingen van het vertaalproject: de getrouwe weergave van de brontekst. Waar de vertalers van de tekst van de wetenschappelijke edities zijn afgeweken, hebben ze tekstkritische noten opgenomen. Daarnaast worden soms belangrijke tekstvarianten gesignaleerd. Alle andere noten dienen de algemene lezer: noten over alternatieve vertalingen, over woordspelingen en eigennamen, en over elementen in de tekst waarbij men enige nadere toelichting niet kan missen.

Drs. P.J. Booij is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Dit geldt voor de standaard NBG/KBS-editie met deuterocanonieke boeken (*Bijbel met deuterocanonieke boeken*, Heerenveen - 's-Hertogenbosch 2004).

2. Zo ook E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis - Assen/Maastricht 1992, p. 536v.
3. Zie D. Barthélemy, *Critique Textuelle de l'Ancien Testament* (OBO 50/1-3), Göttingen 1982-1996, en voor de daarin niet besproken boeken het *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, vol. I New York 1979², vols. 2-5 New York 1979.
4. Dat één letter grote inhoudelijke verschillen kan geven is ook te zien in I Korintiërs 13:3. De NBV heeft: ‘al gaf ik mijn lichaam prijs en kon ik daar trots op zijn’, de *NBG-vertaling 1951* ‘al ware het, dat ik mijn lichaam gaf om te worden verbrand’ (vgl. *Statenvertaling* ‘al ware het dat ik mijn lichaam overgaf, opdat ik verbrand zou worden’). Hier heeft de moderne editie een *chi* in plaats van een *thêta*: *kauchêsômai* in plaats van *kauthêsômai* (of *kauthêsomai*). Zoals een attente lezeres (Marjoleine de Vos tijdens het symposium ‘De Nieuwe Bijbelvertaling literair belicht’ op 31 oktober 2004 in de Rode Hoed te Amsterdam) al opmerkte: dat maakt nogal wat uit, trots zijn of verbrand worden. Hier is de ‘nieuwe’ tekst gevolgd; de variant is niet in een noot vermeld.
5. Een uitzondering is misschien I Samuël 25:25: ‘Schenk alstublieft geen aandacht aan die domme praatjesmaker van een *Nabal*. Hij is een *onbenul*, zoals zijn naam al zegt.’ (curs. PB)
6. Hier wordt overigens in de vertaling ook nog met klanken gespeeld; niet met die van *iesj* en *iesja*, wel met die van *vrouw* en *gebouwd*: een vorm van compensatie.
7. Zie voor deze discussie *Weergave van de Godsnaam*, NBV Informatie 13, Haarlem 2001, 2004⁵.